

FATABUREN 1998

KÄNN DIG
SJÄLV

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

SKOMAKARÄMBETETS LÅDA

ETT SNICKARALSTER FRÅN 1600-TALET S VÄSTERÅS

Per Westberg

Anno 1667 den 3 Octobris, Woro hooss den af Borgemästare och Rådth, och Samptelige Embetet förordnade Nye ållderman Ehrliche och konstrijke Mester Welam Jonnson försambladhe Borgemästaren Ehreborne och welbetrodde Carll Printz, samt Rådthmennerne M:r Anderss Larss(on) Trumell, Gudmundh Gunmundson och Nillss Bengtson. Samma dagh bleef dedh loflige Skomakare Embetes lådan, som till dette hafuer stå uti dedh förra Embetes huset, och dess ållderman framledne sahlig M:r Tönns Meyer, Transporterat derifrån och till dedh nu förordnade Embetes huset, och ållderman M:r Welam Jonnssonn, medh samptelige Embetess beledsagande.

Enligt sitt äldsta bevarade protokoll bar skomakarmästarna sin förnämsta ägodel, skrålådan, i procession genom Västerås. Denna ritual, som inte bara förekom vid byte av ållderman hos skomakarna, kan liknas vid hur man enligt Första Konungaboken, 8 kap. 1–6 vers, i Herrens förbundsark förde de två stentavlorna med tio Guds bud till templets allraheligaste. I sin låda förvarade nämligen skomakarna förutom protokoll, fattigmedel, väl-

komma m.m. sannolikt även sitt skrå från 1589, det av Johan III stadfästa regelverk man vid denna tid hade att rätta sig efter.

FÖRVÄRV AV SKRÅFÖREMÅL

I samband med att skråväsendet upphörde 1846 omvandlades både ämbeten och gesällskap till sjuk- och begravningskassor om de inte helt upplöstes. I båda fallen medförde förändringen att en mängd föremål och handlingar i ett slag spelat ut sin roll.

Ej sällan kom dock de gamla skrålådorna att bli kvar hos de sista åldermännen. Från dem eller deras ättlingar kunde därför Nordiska museet senare göra sina förvärv. En landsomfattande insamlingskampanj vid mitten av 1870-talet fick till följd att museets samling av föremål knutna till det stadsbundna skråhantverket kom att bli en av de största och mest intressanta i världen.

Daniel Ström (1777-1854) blev den siste i raden av åldermän hos Västeråsskomakarna efter den i inledningscitatet nämnde Tönnes Meyer. Från hans dotterson, länsmannen A. Sandberg i Högbys i Badelunda intill Västerås, mottog Nordiska museet 1876 skomakarämbetets i Västerås låda som gåva. Från en skomakarmästare i staden inkom samtidigt ämbetets protokoll 1781-1845, lådräkning 1667-1744 samt fattig- och begravningskasseräkning 1753-1808.

STRINDBERG BESKREV LÅDAN

Bland museets många skrålådor bedömdes denna låda vara intressant nog för en presentation i "Minnen från Nordiska museet" som utgavs av Artur Hazelius 1885. I en av detta bokverks många artiklar ger August Strindberg följande beskrivning av lådans yttre:

Förfärdigad af ek, men med inläggningar af flere olika träslag, hvilar lådan på en starkt profilerad fot, från hvars tvänne framspringande socklar två varierade korintiska (romerska) helkolonner uppstiga och hjälpa att bära locket, som äfven afsigtligt springer fram. Framsidan är delad i två portlika fält, ett vanligt renässansmotiv, lånadt från byggnadskonsten och omslutande i inlagdt arbete tvänne mansfigurer i 1600-talets dräkt samt prof på sko-

Skomakarna håller en skomakar-kniv i handen. Runtomkring dem ses skor, läster och knivar av annan typ inlagda..

don och skomakarverktyg. Mellan dessa båda ornament sitter låset med sina två nyckelhål och under det samma fyra plåtar med namnen Anton Meyer, Knuth Mårtensson, Baertil Velke och Erikh Larsson. Locket och sidorna äro inlagda med vanliga bleckornament och järnhandtagen i sidorna äro infälda inom tvänne snidade ramornament, kvadrater med inbrutna sidor, hvilka äro lånade från 1500-talets snickarkonst...

I den intarsia som pryder lådans yttre ingår endast svenska träslag som björk, färgad björk, masurbjörk och sjölegad ek. Som fallet är med de flesta föremål med inläggningar, har effekten av de olika träslagens valörer med åren klingat av. Lådan är alltså bonad med vax. En blandning av bivax och terpentin har påförts för att senare blankas upp med en yllelapp, tagelborste e.d., ungefär som man borstar ett par skor.

På ömse sidor om de inlagda skomakarfigurerna, delvis skymt av valvbågarnas anfangar mot de underställda murpelarna, är året 1649 inlagt. Detta undgick Strindberg, som antagligen inte gavs tillfälle att särskilt ingående granska lådan. Inte

Locket med den från kortsidan symmetriska intarsian.

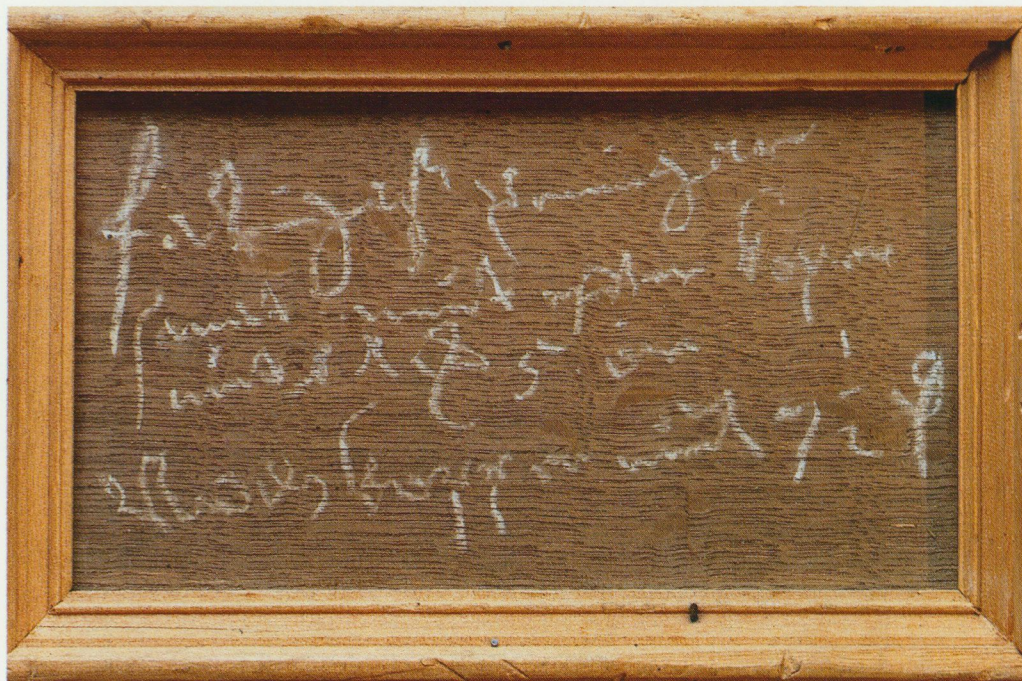
heller nämner han, att intarsian på lockets mittfält är centrerad från lådans kortsida och att den, sedd framifrån, är asymmetrisk. Allt talar för att locket är tillverkat av en skåplucka e.d. Nära lockets framkant finns fyra igenvaxade hål efter gamla gångjärn eller beslag som styrker detta antagande.

Skomakarämbetets i Västerås välbevarade låda.

PÅTECKNINGAR MED KRITA OCH BLYERTS

På mitten av lockets undersida har en av skomakarna gjort en

anteckning med krita: "fatigass peningar sambt mint effter kopar mint 1 mark 5 öre Noch kopper mint 7 1/2 daler."

Kritanteckningen om fattigmedel gjordes redan under 1600-talet.

Att den gamla noteringen om ämbetets kassaställning är så välbevarad beror på att den glasats över för länge sedan. Inuti lådan finner man också en mycket innehållsrik läddika. På det vertikala uppskjutbara ekstycke, som under läddikans lock döljer två små lådor, är inskuret WESTRÅS. Om man så tar ut de små lådorna friläggs locket till ett underliggande fack. På detta lock, som är ledat i bakkanten och därför inte går att ta ut, står skrivet med blyerts: "Anno 1649 den 9 Junij Israell snickare in Westrås."

Det är med sällsam känsla man läser den snart 350-åriga blyertskriften som i ett slag berättar var, när och av vem skrålådan har tillverkats. En liknande påteckning men med annan ordföljd finns på lockets undersida. Den går endast att läsa med hjälp av

speglar, men är så tydlig att den skulle kunna ha skrivits alldeles nyss. Israel snickare, eller Israel Hansson som han egentligen hette, har skrivit sitt namn på ytterligare två ställen. Bakom skrålådans ena uppdragbara gavelstycke döljer sig en större låda under vars botten kan läsas: "Anno 1650 Den 12 Mars har denne Låda giorth Israell snickare."

Strax under denna låda, i själva lådfacket, har en av skomakarna dessutom lämnat ett spår efter sig. Någon gång har Olof Bengtsson Iser, ålderman i ämbetet 1693–1714, klottrat dit sitt namn som nu syns ytterst svagt. Den längsta och mest svårlästa texten finns slutligen på insidan av skrålådans sockelparti: "Dathum Westrås den - . 8 Ju.. y denne L....till Laghet lemnat Anno 16.-9 Israell H....on snickare her i Westrås stadh."

I samband med en av de många reparationer lådan genomgått har någon limmat och skruvat fast en stödklots rakt över denna påteckning. Skruvhålen har helt utplånat vissa bokstäver, medan varmlim har lyft bort andra eller försvagat dem. Det är därför befogat att betrakta den gjorda tolkningen av månaden, ordet "lemnat" samt efternamnets ändelse med viss skepsis.

Det är frestande att söka förklara de ovanligt många påteckningarnas olika tidsangivelser som en följd av att lådan, sockelpartiet och draglådan levererats i etapper. När ämbetets tillgångar inventerades 1694 nämns en gammal låda med lås och nyckel och "dhen Nya Lådan färdigh med Ett Låås och 2ne

"Den 9 Junij 1649 Israell snickare in Westrås." Signaturen i läddikans fack är fotograferad med hjälp av en spegel. Vid kopieringen har negativet vänts.

Nycklar". Även om många år hade förflutit kanske sättet att uttrycka sig på antyder, att det dragit ut på tiden innan lådan blev helt klar.

Det kan också vara så att lådan beställdes till år 1649, men av olika anledningar inte blev färdigställd förrän i mars året därpå. Israel snickare har kanske, så gott det nu gick, medvetet försökt dölja det i så fall missvisande årtalet bakom valvbågarnas anfang-er. Tilläggas kan att just denna tid verkar har varit besvärlig för Israel och hans familj. En halvårig dotter avled den 5 juli 1649 och sonen Oluff, "han som inte är widh sitt fullkombliga förståndh", dog i december 1650.

VÄSTERÅSSKOLAN

I Västerås biskopen Johannes Rudbeckius dagbok står under år 1622 att läsa: "Thetta året haffr ock H. Anna S. Simon döpi-kin samt hennes barn låtit göra then nye Funten j Kyrkian. medh beläte werk i Testamente effter S. Simon döpi-kin."

Den i domkyrkan ännu bevarade dopfunten med sitt kringgärdande skrank skänktes testamenteriskt av köpmannen Simon Depken genom hans efterlevande hustru och barn. Det har gjorts sannolikt att den tillverkats av snickarmästaren Heinrich Sextra, ledande snickare i dåtidens Lübeck. Att dopfunten är ett säkert importarbete därifrån framgår av en notis i domkyrkoinventariet: "funten medh skön choor omkring, kostelighit inlagdt arbete och sköne beläter, skönt målat, bestelt och giord i Lijbeck..."

Under begreppet Västeråsskolan har konsthistorikerna låtit samla de snickare, vars alster i s.k. lybecksk intarsia-stil på något sätt har samband med de nämnda domkyrkoinventarierna. Man har bl.a. funnit, att det råder en överensstämmelse mellan ett mindre, inlagt mönsterparti på vardera dopkapellsskranket och en av de många praktdörrarna på Axel Oxenstiernas Tidö. Sammantaget med uppgifter ur brev till rikskanslern har detta lett till slutsatsen att dörrarna tillverkats på Tidö av tillresta snickare från Sextras eller någon annan tysk verkstad. Liknande inredningsarbeten utfördes även för andra gods tillhörande

familjen Oxenstierna, varibland brodern Gabriel Oxenstiernas Tyresö. Där verkade Melcherdt snickare, den ende i denna snickarkrets som är känd till namnet.

Israel snickare låter sig väl infogas i detta sammanhang. Men att han, som i en del framställningar gjorts gällande, varit en av de svenska medhjälparna till tyska snickare som inkallats, saknar helt belägg.

ISRAEL SNICKARE OCH HANS PREDIKSTOLSMAKARE

I början av 1600-talet var Israel snickares tyskfödde far verksam som snickare i Västerås med verkstad vid Tjuvagatan i stadens norra kvarter. Den 1619 tillträdde biskopen Johannes Rudbeckius resor i stiftet resulterade i att många kyrkoinredningar förnyades på hans rekommendation. Ett flertal predikstolar beställdes därför genom åren hos Hans predikstolsmakare, som Rudbeckius kallat honom.

Domkyrkans predikstol hade Hans tillverkat redan 1616 och kanske var det han som fick ombesörja uppsättandet av dopfunten med sitt skrank. Det har antagits att gesäller från Sextras verkstad rest över till Sverige för att göra detta. Varför skulle så ha varit fallet, när det fanns en kompetent snickare på plats som dessutom var väl förtrogen med kyrkliga inventarier? Hans predikstolsmakare avled 1630 och fyra år senare flyttades verkstaden till Gamla Kyrkogårdsgatan vid Torget. Att Israel snickare lärt yrket hos sin far kan nog hållas för troligt. Det borde inte heller vara uteslutet att han hämtat inspiration till sin skrålåda direkt från dopkapellskranket.

I Nordiska museet finns en kista som är mycket lik skomakarnas skrålåda. På dess framsida är inlagt "DATVM : WESTÅS : ANNO 1634". Den formuleringsmässiga likheten med blyerts-påteckningen på skrålådans sockel bör stärka ett antagande, att även kistan är tillverkad av Israel snickare. I Erik Andréns Möbelstilarna (1981, 1996) har dessvärre en bild av denna kista försetts med en bildtext som handlar om skrålådan.

Det förutom skomakarnas låda enda helt säkra arbetet av Israel snickare är den 1655 uppsatta predikstolen i Badelunda

kyrka utanför Västerås. Israel avled i sin hemstad den 23 augusti 1664. En initierad studie om Israel snickare och hans far, predikstolsmakaren, lät framlidne yrkesläraren Eric Carlsson publicera i Västerås Fornminnesförenings årsskrift 1979 och hans efterlämnade papper överlämnades till Västmanlands läns museum 1996.

VEM TILLHÖRDE LÅDAN?

Det har påtalats för mig att de inlagda skomakarfigurerna på skrålådan, som är utsågade efter samma mönster och sedan spegelvända, liknar samtida bilder av gesäller. De visar stor frejdighet där de stoltserar med sina värjor och är inte alls så myndiga i sin framtoning, som man förväntar sig av mästare. Kan det i själva verket vara så, att lådan inte alls har tillhört skomakarämbetet utan istället gesällskapet? I läns museets arkiv finns bland annat material om Västeråsskomakarna, en liten bok med titeln "Gesellernes Nampn Bok" som kanske kan ge svar. Den inleds på följande sätt:

Anno 1649 a dij 6 Aprillis Bleff Gesällarna Skänckt och förähradt aff Mestarena här i Westerås aff Schomacharnas Gilde och hela Embetett En Lådha med deras skrå och Instruction som siällffua origenal(t) Lyder som i deras Låda ligger dett dee skolla sig Effterretta föruthan någon wälgierningh och betalningh.

Skomakargesällerna i Västerås fick således en låda av ämbetet 1649, samma år som skrålådan i Nordiska museet är daterad. Men därmed är inte frågan om vem som ursprungligen ägt denna löst. För att få ett fullt tillfredsställande svar får man gå tillbaka både till skrålådan och den tidigare nämnda boken.

På skrålådans front finns i fält av masurbjörk inlagt namnen på fyra förtroendevalda. Det översta av dessa fält bär texten: "Antoni Meyer Ålderman". I "Gesellernes Nampn Bok" är under rubriken "Mestersuennernas Nampn", dvs. gesällernas namn, alla de gesäller uppräknade som fanns 1649. Bland dessa hittar man "Tynnies Meyer lärt i Wästherars".

Tönnes, eller i detta fall Tynnies, är en kortform av det latin-

ska namnet Antonius, som på tyska i äldre tid kunde förkortas till Antoni. Namnen på lådan och i boken är således desamma. Med all säkerhet rör det sig här om två personer med samma namn, eftersom man naturligtvis inte kunde kallas ålderman om man var gesäll. Mest troligt är att gesällen Tynnis Meyer är son till åldermannen Antoni Meyer, men han kan eventuellt ha ett annat släktskapsförhållande till Antoni Meyer, eftersom det längre fram i boken förekommer andra skomakare med samma efternamn. Inget av de övriga namnen på lådan är upptaget i bokens förteckning över gesäller. Slutsatsen blir att Nordiska museets skralåda har tillhört Skomakarämbetet i Västerås, vars medlemmar möjligen var just så frejdiga som de i intarsia framtällda yrkesbröderna.

Det är genom kunskaper om den situation i vilken ett föremål har fungerat, som man kan få möjlighet att förstå vad det är som man ser. Jag har bl.a. sökt visa att man också genom att ordentligt se på föremålet kan utvinna nya kunskaper. Eller ska man kanske säga lyssna, för i detta fall berättar ju skralådan själv.